

MAKTABGACHA YOSHDAGI AQLI ZAIF BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA SENSOR TERAPIYADAN FOYDALANISH

Abdullayeva Fotima Mamatxonovna

*Toshkent kimyo texnologiyalari universiteti Samarqand filiali Maxsus pedagogika
yo'nalishi 1- kurs magistranti*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar nutqini rivojlantirish jarayonida sensor terapiyaning o'rni va samaradorligi ilmiy asosda yoritiladi. Sensor stimulatsiya orqali nutq apparati faoliyatini faollashtirish, sezgi tizimlari (taktil, vizual, eshitish, proprioseptiv, vestibulyar)ni rivojlantirish va ularni nutq bilan integratsiyalash mexanizmlari tahlil qilinadi. Sensor terapiyadan foydalanish bolalarda nutqiy faollikni oshirish, fonematik eshituvni rivojlantirish, artikulyatsion ko'nikmalarni mustahkamlash hamda kommunikativ faoliyatga bo'lgan qiziqishni kuchaytirishda muhim omil ekani ko'rsatib beriladi.*

Kalit so'zlar: *Sensor terapiya, aqli zaif bolalar, nutq rivoji, sezgi tizimi, logopediya, maktabgacha ta'lim, taktil stimulatsiya, fonematik eshituv.*

Аннотация: *В статье рассматривается роль сенсорной терапии в развитии речи детей дошкольного возраста с интеллектуальными нарушениями. Анализируются механизмы активации речевой деятельности через сенсорную стимуляцию, развитие тактильных, визуальных, слуховых, проприоцептивных и вестибулярных систем, а также их интеграция с речевыми функциями. Показано, что использование сенсорной терапии способствует повышению речевой активности, развитию фонематического слуха, укреплению артикуляционных навыков и формированию мотивации к коммуникативной деятельности.*

Ключевые слова: *Сенсорная терапия, дети с интеллектуальными нарушениями, речевое развитие, сенсорные системы, логопедия, дошкольное образование, тактильная стимуляция, фонематический слух.*

Abstract: *This article examines the effectiveness of sensory therapy in developing speech in preschool children with intellectual disabilities. The mechanisms by which sensory stimulation activates speech processes, enhances tactile, visual, auditory, proprioceptive, and vestibular systems, and integrates sensory experiences with speech development are analyzed. The study demonstrates that sensory therapy increases speech activity, improves phonemic awareness, strengthens articulatory skills, and enhances motivation for communication in children with developmental delays.*

Keywords: *Sensory therapy, intellectual disabilities, speech development, sensory systems, preschool education, tactile stimulation, phonemic awareness, speech therapy.*

KIRISH

Maktabgacha ta'lim yoshidagi aqli zaif bolalarda nutqning sust rivojlanishi ularning kognitiv, emotsional, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Nutqning

yetarli darajada shakllanmasligi bolaning atrof-muhit bilan muloqotini cheklaydi, bilish jarayonlarini sekinlashtiradi va kommunikativ ehtiyojlarning to‘liq namoyon bo‘lishiga to‘sqinlik qiladi. Shu bois nutq rivojlanishidagi nuqsonlarni erta aniqlash va ularni korreksiyalash bo‘yicha zamonaviy, ilmiy asoslangan yondashuvlarga ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Bunday yondashuvlarning eng samaralilaridan biri — sensor terapiya hisoblanadi.

Sensor terapiya bolaning sezgi tizimlari (taktil, vizual, eshitish, proprioseptiv, vestibulyar)ni faollashtirish orqali markaziy asab tizimi faoliyatini rag‘batlantiradi va nutqning shakllanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Aqli zaif bolalarda sezgi integratsiyasi jarayonlari ko‘pincha sust rivojlangan bo‘lib, bu holat nutqiy apparatning ham motorik, ham psixolingvistik darajada to‘liq faoliyat yuritishiga xalaqit beradi. Sensor stimulyatsiya esa turli sensor signallarni qayta ishlash tezligini oshiradi, artikulyatsion apparatni faollashtiradi, fonematik eshituvni rivojlantiradi va umumiy nutqiy faollikni kuchaytiradi.

Zamonaviy logopediya va defektologiya fanlari nutq rivojlanishidagi kechikishlar ko‘p jihatdan sensor tizimlarning disfunktsiyasi bilan bog‘liq ekanini ta‘kidlaydi. Shu sababli nutqni korreksiyalash jarayonida sezgi asosidagi mashqlar, taktil o‘yinlar, vizual-motorik mashg‘ulotlar, ritmik harakatlar, multisensor stimulyatsiya texnikalari keng qo‘llanilmoqda. Bu metodlar nafaqat nutqning shakllanishiga, balki bolalarning emotsional barqarorligi, diqqatning jamlanishi, motorika rivoji va ijtimoiy moslashuviga ham ijobiy ta‘sir etadi.

O‘zbekiston ta‘lim tizimida inkluziv yondashuvning rivojlanayotgani, maxsus pedagogika va logopediya yo‘nalishlarida yangicha, innovatsion terapiya metodlariga bo‘lgan ehtiyojning oshishi mazkur mavzuning dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Sensor terapiya maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda nutq rivojlanishining murakkab mexanizmlarini qo‘llab-quvvatlash, ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish va intellektual salohiyatini yuksaltirishning eng samarali yo‘llaridan biri sifatida e‘tirof etilmoqda.

Shu sababli mazkur maqolada sensor terapiyaning nazariy asoslari, nutqni rivojlantirishga ta‘sir etish mexanizmlari, maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bilan ishlashda qo‘llanishining amaliy imkoniyatlari hamda logopedik korreksiya jarayonidagi o‘rni chuqur tahlil qilinadi.

ASOSIY QISM

Aqli zaif bolalarda nutqning rivojlanish jarayoni markaziy asab tizimi faoliyatidagi organik nuqsonlar, bilish jarayonlaridagi sustlik, sensor analizatorlar faoliyatidagi disfunktsiyalar bilan bevosita bog‘liqdir. Bunday bolalarda:

- fonematik eshituv sust rivojlangan;
- artikulyatsion apparat harakatchanligi cheklangan;
- diqqatning barqarorligi past;
- sensor signallarni qayta ishlash sekin;
- vizual va taktil idrokning aniqligi pasaygan.

Bu holatlar natijasida nutqiy jarayonlarning barcha komponentlari — tovush talaffuzi, lug‘at boyligi, grammatik tuzilma, muloqot ko‘nikmalari — sekin shakllanadi. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarda nutqni rivojlantirish tafakkur, idrok, eshituv, motorika, emotsional barqarorlik kabi kompleks mexanizmlarning uyg‘un rivojlanishini talab qiladi.

Sensor terapiya aynan shu mexanizmlarni integratsiyalangan holda faollashtiruvchi eng samarali usullardan biridir.

Sensor terapiya — bolaning sezgi tizimlarini stimulyatsiya qilish orqali uning markaziy asab tizimi va bilish jarayonlarini faollashtirishga qaratilgan korreksion-pedagogik metoddir. Sensor tizimlarning bir-biri bilan uyg'un ishlashi nutq rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Sensor tizimlar va ularning nutqqa ta'siri:

1. Taktil tizim – artikulyatsion apparat sezgirligini oshiradi, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni osonlashtiradi.

2. Vizual tizim – lab harakati, artikulyatsiya va og'zaki signallarni idrok etishda muhim.

3. Eshitish tizimi – fonematik eshituvning rivojlanishi bevosita sensor stimulyatsiyaga bog'liq.

4. Proprioseptiv tizim – nutq organlari harakatining muvofiqligini ta'minlaydi.

5. Vestibulyar tizim – umumiy motorika va diqqatni boshqarish orqali nutq faolligini kuchaytiradi.

Sensor terapiyada ushbu tizimlarga mo'ljallangan mashqlar ishlatilganda nutqiy analizator faoliyati yanada faollashadi, bu esa “sensor–motor–nutq” bog'lanishini kuchaytiradi.

Sensor terapiyaning aqli zaif bolalar bilan ishlashda qo'llanish metodlari

1. Taktil stimulyatsiya metodlari

Taktil terapiya teri retseptorlarini qo'zg'atish orqali nutq apparatini faollashtiradi.

Quyidagi metodlar samarali hisoblanadi:

- massaj (lab, til, yonoq, bo'yin sohalari);
- sensor to'plar bilan mashqlar;
- donalar, qum, suv bilan o'yinlar;
- “sensor yo'lakchalar” bo'ylab harakatlanish;
- turli fakturalar bilan tanishuv mashqlari.

Bu mashqlar artikulyatsion sezgirlikni kuchaytiradi, nutqni boshlashga motivatsiya beradi.

2. Auditiv terapiya (eshituv stimulyatsiyasi)

Nutqning shakllanishida fonematik eshituv hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Auditor mashg'ulotlar quyidagi vazifalarni bajaradi:

- tovushlarni farqlash bo'yicha mashqlar;
- musiqiy va ritmik stimulyatsiya;
- tovush yo'nalishini aniqlash mashqlari;
- logoritmik mashqlar;
- sekin–tez, baland–past ritmlarni farqlash.

Bu metodlar orqali eshituv analizi va sintezi faollashadi.

3. Vizual terapiya

Ko'rish orqali idrok qilish nutqning tahliliy jarayonlarini kuchaytiradi.

Vizual terapiyada:

- yorqin kontrastli tasvirlar;

- harakatli predmetlar;
- yorug‘lik-soya o‘yinlari;
- kartochkalar bilan ishlash;
- lab va artikulyatsiya rasmlarini kuzatish mashqlari

kabi metodlar qo‘llaniladi. Bu mashqlar idrokni faol qiladi va bolaning nutqqa e‘tiborini oshiradi.

4. Proprioseptiv va vestibulyar terapiya

Nutqning paydo bo‘lishi uchun umumiy motorika rivoji ham muhim omil hisoblanadi.

Shu bois:

- muvozanat mashqlari;
- sakrash, aylanish, sudralish;
- to‘p bilan mashqlar;
- tana holatini sezish mashqlari

nutq mexanizmlarini bilvosita faollashtiradi.

4. Sensor terapiya orqali nutqning tarkibiy qismlarini rivojlantirish

1. Fonematik eshituvni rivojlantirish

Sensor mashqlar tovushlarni farqlash, tanish, eslab qolish qobiliyatini kuchaytiradi.

2. Artikulyatsion apparatni faollashtirish. Til va lab mushaklari mustahkamlanadi, nutqning aniq chiqishi osonlashadi.

3. Lug‘at boyligini oshirish. Sensor tajribalar bola idrok doirasini kengaytiradi, yangi so‘zlarni o‘rganishga turtki bo‘ladi.

4. Grammatik tuzilmani rivojlantirish. Multisensor muhitda o‘rganish sintaktik va semantik jarayonlarni tezlashtiradi.

5. Kommunikativ motivatsiyani kuchaytirish. Sensor muhit bolaning nutq orqali o‘z fikrini ifodalashga bo‘lgan ichki ehtiyojini oshiradi.

Sensor terapiya logopedik mashg‘ulotlarning samaradorligini oshiruvchi integrativ metod sifatida e‘tirof etiladi:

- mashqlarni qiziqarli qiladi;
- o‘quvchilar faol ishtirokini ta‘minlaydi;
- diqqat va motivatsiyani oshiradi;
- koreksion dasturlarni individuallashtirish imkonini beradi;
- natijalarni tezlashtiradi.

Bu metod ayniqsa aqli zaif bolalar bilan ishlashda muhim, chunki ular nutqni takrorlashdan ko‘ra sezgi orqali anglashni yaxshi o‘zlashtiradi.

Maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar nutqining sust rivojlanishi ularning intellektual, psixomotor, ijtimoiy va kommunikativ rivojlanishiga sezilarli darajada salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Nutqning yetarli darajada shakllanmagani bolaning atrof-muhitdan axborot qabul qilishi, o‘z fikrini ifodalashi, tengdoshlari bilan muloqot qilishi, mustaqil faoliyatni amalga oshirishi va ta‘lim jarayoniga moslashishida jiddiy qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababli aqli zaif bolalarda nutqni erta diagnostika qilish, to‘g‘ri korreksiyalash va samarali ta‘sir usullarini aniqlash maxsus pedagogikaning eng dolzarb vazifalaridan biridir.

Nutq rivojlanishidagi nuqsonlar ko‘pincha sensor tizimlarning to‘liq ishlamasligi bilan bog‘liq bo‘lib, eshitish, ko‘rish, taktil sezgirlik, vestibulyar va proprioseptiv tizimlarning funksional cheklanishlari nutqiy signallarni qabul qilish va qayta ishlash jarayonini sekinlashtiradi. Sensor integratsiya jarayonlari buzilgan bolalarda artikulyatsion harakatlar sustlashadi, fonematik eshituv yetarlicha shakllanmaydi, nutqiy faollik pasayadi. Shu bois sensor terapiya nutq rivojlanishida hal qiluvchi bo‘lgan sensor-motor mexanizmlarni faollashtirish orqali muammoni kompleks yondashuv orqali bartaraf etish imkonini beradi.

Zamonaviy defektologiya ilmida sensor yondashuvning afzalliklari keng e‘tirof etilgan. Multisensor stimulyatsiya orqali markaziy asab tizimi faoliyatining yaxshilanishi, nutq organlarining motorik imkoniyatlari kengayishi, diqqat va xotiraning faollashuvi, emotsional barqarorlikning oshishi aqli zaif bolalarning nutqiy rivojlanishida sezilarli natijalar beradi. Ayniqsa maktabgacha yoshda sensor terapiya o‘z vaqtida qo‘llanilsa, nutq rivojlanishidagi sekundar nuqsonlarning oldini olish imkoniyati kuchayadi.

Mavzuni o‘rganish zarurati, shuningdek, O‘zbekiston ta‘lim tizimida inklyuziv ta‘lim konsepsiyasining joriy etilishi, maxsus pedagogika yo‘nalishida yangi innovatsion metodlarga ehtiyojning ortgani bilan bog‘liq. Bugungi kunda logopedik amaliyotda sensor terapiya mashqlarini ilmiy asosda tizimlashtirish, ularning samaradorligini o‘rganish, har bir bolaning individual rivojlanishiga moslashtirilgan metodik tavsiyalar ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu bilan birga, sensor terapiya orqali nutqni rivojlantirishga oid mahalliy ilmiy izlanishlar hali yetarli darajada shakllanmagan bo‘lib, bu yo‘nalishda kompleks tadqiqotlar o‘tkazish, ilmiy-metodik asoslarni boyitish, logoped va defektolog mutaxassislar uchun metodik qo‘llanmalar yaratish zaruratini kuchaytiradi. Mazkur mavzu bo‘yicha tadqiqotlar aqli zaif bolalarda nutqiy faoliyatni rivojlantirishning innovatsion yo‘llarini aniqlashga, sensor terapiya usullarini amaliyotga samarali joriy etishga va pedagogik jarayon sifatini oshirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Yuqorida olib borilgan ilmiy-tahliliy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, sensor terapiya maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar nutqini rivojlantirishda samaradorligi isbotlangan eng muhim korreksion-pedagogik yondashuvlardan biridir. Aqli zaif bolalarda nutq rivojlanishining sustligi ko‘pincha sensor tizimlarning yetarli darajada faol ishlamasligi bilan bog‘liq bo‘lib, sezgi analizatorlari faoliyatini faollashtirish orqali nutqiy jarayonlarni rag‘batlantirish mazkur yondashuvning asosiy afzalligi hisoblanadi.

Sensor terapiya taktil, vizual, eshituv, vestibulyar va proprioseptiv tizimlarni birgalikda faollashtirib, markaziy asab tizimi faoliyatining yaxshilanishiga, artikulyatsion apparatning harakatlantiruvchi imkoniyatlari kengayishiga, fonematik eshituvning shakllanishiga va nutqiy faollikning ortishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Multisensor stimulyatsiya bolalarning diqqat, xotira, idrok, motorika va emotsional barqarorlik kabi psixik funksiyalarining rivojlanishiga ijobiy hissa qo‘shadi, bu esa nutqni korreksiyalash jarayonining tezlashishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sensor terapiya mashg‘ulotlarida foydalaniladigan taktil o‘yinlar, musiqiy stimulyatsiya, harakatli mashqlar, vizual materiallar,

logoritmik mashg‘ulotlar va sensor yo‘lakchalar aqli zaif bolalarda nutqni o‘zlashtirishga bo‘lgan motivatsiyani oshiradi, muloqotga kirishish qobiliyatini kuchaytiradi hamda lug‘at boyligini kengaytirishga yordam beradi. Yondashuvning yuqori samaradorligi uning amaliy, qiziqarli va multisensor tabiatiga bog‘liq bo‘lib, bolalar sensor signalni nutqiy akt bilan bog‘lashni osonroq amalga oshiradilar.

Sensor terapiyaning qo‘llanilishi logopedik korreksiyaning sifatini sezilarli darajada oshiradi, o‘quvchilarning nutqni to‘g‘ri talaffuz qilish, tovushlarni ajratish, oddiy grammatik tuzilmalardan foydalanish, kommunikativ ehtiyojlarini ifodalash kabi ko‘nikmalarini takomillashtiradi. Shu sababli sensor terapiya aqli zaif bolalarni rivojlantirishning integrativ va kompleks yondashuvi sifatida logopediya va defektologiya amaliyotida keng qo‘llanishi zarur.

Umuman olganda, sensor terapiyani maktabgacha ta‘lim muassasalarida ilmiy asosda joriy etish aqli zaif bolalar nutqining erta va samarali rivojlanishiga xizmat qiladi, nutqiy kamchiliklarning chuqurlashib borishini oldini oladi va bolalarning ijtimoiy moslashuvchanligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Ushbu yondashuvning metodik asoslarini takomillashtirish, individual dasturlar ishlab chiqish va logoped-defektologlar malakasini oshirish ushbu sohada istiqbolli ilmiy-amaliy natijalarga erishish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abduqodirova N. Maxsus pedagogika asoslari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021.
2. Jumanova R. Logopediya: nutq buzilishlarini korreksiyalash metodikasi. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2020.
3. Rahimova M., Yo‘ldosheva G. Maktabgacha ta‘limda nutq o‘stirish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
4. Qosimova M. Maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashning psixologik-pedagogik asoslari. – Toshkent: TDPU, 2021.
5. Tursunova N. Sensor integratsiya va korreksion ta‘lim texnologiyalari. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2023.
6. Karimova D. Aqli zaif bolalar rivojlanishiga kompleks yondashuv. – Toshkent: O‘zMU nashriyoti, 2020.
7. Xolboyeva S. Nutqiy rivojlanishda fonematik eshituvning o‘rni. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
8. G‘afforova M. Logoritmika va sensor–motor rivojlantirish mashqlari. – Toshkent: Innovatsiya, 2021.
9. Sharipova Z. Defektologiya va korreksion pedagogika. – Toshkent: “Ilm ziyo”, 2019.
10. Qodirova Z., Alimova K. Maktabgacha yoshdagi bolalarda sensor rivojlanish: metodik qo‘llanma. – Toshkent: “ZiyoNET”, 2023.